

V. Minorsky

HALAC TÜRK DİYALEKTİ¹

- I. Önsöz.
- II. Metinler :
  - A. Kondürüd
  - B. Horekebād
  - C. Pougêrd
- III. Halaccanın genel görünüşü.
- IV. Halac orijinleri: *Hūlas - Χολιαται*.
- V. Oxus'un batısındaki Halaclar.
- VI. Halacların coğrâfi bölümü.

¹ Bir münâsebetle, İslâm Ansiklopedisi'nde, Halaçlar hakkında yazılmış maddeyi okurken, verilen bibliografide, V. Minorsky'nin, Bulletin of The School of Oriental Studies (University of London), Vol. X, part 2, 417-439, 1940 ta çıkan, «The Turkish Dialect of the Khalaj» Adlı makalesinden, maddenin yazarı Fuat Köprülü'nün büyük bir sîtâyişle bahsetmesi, bende, bu makaleyi elde edip okumak arzûsunu uyandırdı. «Halac Türk Diyalekti» ni okuduğum zaman, nâdir bir tetkik karşısında bulunduğumu gördüm ve ehemmiyeti dolayısı ile, türkçeye çevirerek, istifâde alanını genişletmek istedim.

Tercümede, ilk büyük güçlük, transkripsiyon sisteminde başgösterdi. Normal olarak, aynı şartlar altında, aynı şekilde bulunması gereken, bazı konsonantların, transkripsiyonda, şartıcı bir sûrette, ayrı-ayrı işaretlerle gösterilmesi, herne kadar malzemenin 1906 ve 1917 gibi biri-birinden oldukça uzak iki târihte, biri-birinden ayrı muhitlere mensup, muhtelif şahıslardan toplanmasına, veyâ, doğrudan-doğruya Halac diyalektinin husûsiyetine atfedilmek lâzımgeliyorsa da, beni, epeyi müşkilâta uğrattı. Herhangi bir hatâyâ düşmemek için, gerek makaleyi, gerek bültenin ilk sayısını, transkripsiyon hakkında bir izâha tesâdüf ederim ümidi ile dikkatle gözden geçirdim; maalesef, sarîh birsey bulamadım. Nihâyet, bu türlü neşriyatta kullanılan, çeşitli sistemleri nazarı îtibâra alarak, makaledeki işaretlerin husûsi mâhiyette olanlarını şöyle karşıladım: ä = e, e = e, i = ı; ai = ay, äi = ey; j = c, ch = ç, ʔ = ğ, x = h, q = k, l = l (postpalatale), l = l' (praepalatale).

Çok değerli bilginin notlarını, herre içinde, makaleye aldım; ayrıca, anılan bazı kaynaklar hakkında, gerekli izâhâtı veyâ anılık ta gösterilmeyen parçaları da «mütercim» kaydı ile, metne ithâl ettim. Bütün gayretime ve iyi niyetime rağmen, tercümede, kâfi derecede vüzûhla ifade edilemeyen yerler kalmışsa, önce, sayın profesör Minorsky'den, sonra, okuyucularımdan özür dilerim.

Ferda Güley

I. Önsöz

1906 yılının soğuk aralık ayında, *Burūcerd*'den *Tahran*'a dönüyordum. Yol boyunca, rastladığım her köyde, görülmeğe değer, mahallî husûsiyetler mevcûd olup-olmadığını sorduğurdum. *Kondürūd*'da (*Sultanābād*'ın kuzey-doğusuna tahmînen 75 ve *Sāvā*'nın güney-batısına 50 km. de), bana, burada oturan halkın, Türk *Halac* kabîlesine mensûb olduğunu ve halacca konuştuğunu söylediler. Olağanüstü husûsiyetleri ile, dikkat ve alâkama celbetmiş olan, bu diyalekten birkaç cümle not etmek için, ancak, bir-iki saatlik zamânım vardı. Bu esnâda, beni bırakıp ilerlemiş bulunan adamlarımı, geri çağırılmıyacak kadar, vakit geçmiş olduğundan, bir Halac'ın, başşehir geleceği ümidi ile kendimi avutmak zorunda kaldım. Filhakika, pazardan getirtmek sûreti ile konuştuğum bir Halacistan yerlisinin, sâdece, bir İran diyalekti konuştuğunu gördüm. (Bu diyalekt hakkındaki notlarımı kaybettim. Fakat, muhtemelen, *Brugsch* tarafından izâh edilmiş olan, *Kūşak* «Tahran-Hemedân yolu üzerinde» halaccasının benzeri veyâ aynı idi: «*Reise der Preussischen Gesandtschaft, Leipzig, 1862-63, I, 337: kie* «oda», *berr* «kapı», *azbe* «köpek», *zāg* «oğlan çocuk», *agîr* «ateş», *cîr* «alt, aşağı»; *beşan agirem* «yakalayacağım», *vergibuğma* «yiyeceğim», *burana* «geri gel, dön!» krs. *Minorsky, Tāt, El. de*) 1917 de, harp içinde, Sultanābād'ı tekrar ziyâret ettim. Ricâm üzerine, vâlinin adamları, iki Halac köylüsünü yakalayıp getirdiler. Fakat, zavallıçıklar, böyle, hükûmet eli ile cem edilmenin, kendileri için hazırlanmış, bir belâyâ delâlet edebileceğimi zannederek, öyle korkmuşlardı ki, suallerime, zorlukla cevap verdiler ve pek dokunaklı bir şekilde, benden, serbest bırakılmalarını istediler. 1917 kasımında, Tahran'da oturan bir dost, bana *Aştîyân* yanındaki *Fo^ucerd* (*Po^ugerd*) Halac köylerinin reisini gönderdi. *Kedhūdâ* (کتجدا) mütercim), fasîh bir şekilde, hem kendi Türk diyalekti ile, hem de köylü farsçası ile konuşuyordu. Bu adamı, iş bilirlilik husûsundaki ehliyetini teslim etmekle berâber, filolojiye ait mes'elelerde, son derece kalın kafa buldum. Bir «*fireng*» e hitâbederken, halaccanın karışık ve kaba bir nev'ini kullanıyor ve muhâtabı için, asıl alâka çekici şeyin, münâsebetsiz sözler olacağına, kuvvêtle, inanıyordu. Zavallı *Kamber Ali*, kafa yoran işlerdeki aczini, kendi-kendisine şöyle itirâf ediyordu: «*Her ne kettim mol'l'ā luğçe āhir bir heç-*

ne ol'madi- Hernekadar birçok def'alar mollalığa-okuyup yazma öğrenmeğe- teşebbüs ettim ise de bir netice çıkmadı».

Başşehirin güney-batısına kadar, İran'ın ortasında oturan, Halacların bakiyeleri, Hindistan'ın *Hilci* hükümdarlarının ve Kandahar'ın *Gilzay* Efganları'nın muhtemel akrabâlarıdır. Yalnız bu nokta dahi, onlara ilgi gösterilmesini icâbettirir. Fakat, sırf len-güistik bakımdan bile, onların, başka bir istikamete sapmış olan, diyalektleri çok dikkate şâyandır. Netice olarak, Kemriç'e intikalimiz esnâsında, beklenilmez bir şekilde, tekrar, elime geçmiş bulunan, bu, bir tarafa atılmış ve dağınık notlarımın, türkologlar tarafından, iyi karşılanacağını ümîd ediyorum.

İlk olarak metinlerimi takdîm edeceğim ve daha sonra, târihi mesnetlerimi göstermek sûreti ile onları tamamlayacağım.

II. Metinler

Topladığım malzemedeki bâzı diyalektik farklar dolayısı ile, II. kısmı, biri-birinden ayrı, üç başlık altında sunacağım: A. *Kondürüd*, B. *Horekebâd*, C. *Pougerd*; (kısaltmalar: *Deny*, *Türk Dili Grameri*, 1921; *Az.*, *Azerbaycan türkçesi*; P., *Pougerd*; K.A., *Kamber Ali*) tatbik ettiğim transkripsiyon sistemi, sâdece, türkçede hiçbir husûsî müşkilât göstermeyen, fonemleri ayırd etmeğe çalışmaktadır. Halacca'da *e* ile *i* arasında -Azerbaycan türkçesinde olduğu gibi- kapalı bir *e* sesi vardır. Farsça kelimeler, Halaclar tarafından, bir Fars artikülasyonu ile, tamâmı ile husûsî, bir *ā* (< *ā* > *o*) şeklinde, telâffuz edilirler. Farsçanın tesiri, salt türkçe kelimelerde, bilhassa, daha fazla dağınık bir halde bulunan, *Po^ugerd* ağzında bile hissedilir. Metinleri, aralarındaki mütebâyin kısımları çıkarmak için, herhangi bir müdâhalede bulunmaksızın, not aldığım şekilde, veriyorum.

A. Kondürüd

Sayılar:

<i>bir</i>	1	<i>hottuz</i>	30
<i>ekk'i</i>	2	<i>kırk</i>	40
<i>tört</i>	4	<i>el'lik'</i>	50
<i>beş</i>	5	<i>ltmiş</i>	60
<i>(h)al'ta</i>	6	<i>yetmiş</i>	70
<i>ceti</i>	7	<i>seysen</i>	80
<i>toğkuz</i>	9	<i>tohsen</i>	90
<i>on (o'n)</i>	10	<i>yüz</i>	100
<i>yig'irmi</i>	20	<i>miñk</i>	1000

Fiiller :

varo'rom baĝka «Bahçeye gidiyorum»
sen turu'ri tul'a'r (l) men varorum «(Eğer) sen kalıyorsan, kal;
 ben gidiyorum»

me'n-k'i varmo'rum (varma'm) siz yova'yin «Baña gelince, ben
 gitmiyorum (gitmiyeceğim) (fakat) siz gidin»

ne'rek varori? «Nereye gidiyorsun?»

sen varori yov, men k'el'morum «(Eğer) sen gidersen, git; ben
 gelmiyorum.»

taĥ varori? «Sen hâlâ gidiyor musun?»

varoriz (varorik'?) «Gidiyoruz.»

biz va'raq, varorik' «Gitmemiz
 lâzımdır, gidiyoruz.»

hatımı hündüm vardim taĝka «Atıma bindim ve daĝa gittim.»

sabāhi tezi turdum, vardım biyābānka otun kaziĝa'm «Sabahleyin
 erkenden kalktım ve odun kesmek için (ki kesmeĝe mecbur-
 dum) çöle gittim. (Sayın müsteşrik farsça, بیابان *beyābān*
 kelimesini, «çöl, sahrâ» mânâsına dayanarak, ingilizceye *de-
 sert* «çöl» ile tercüme etmiş olacak. Çölde, oduncuları cel-
 bedecek gibi, ağaç bulunamayacağına göre, bu kelime, ko-
 nuşan tarafından «kır», sâhibi olmayan arâzî» vb. gibi bir
 mânâda kullanılmış olsa gerek. Mütercim).

varmışarttin naşqay «Ne iş yapmak için gittin? (= *ne-iş kay*: Ne
 iş yapabilirsin? «*kay*, âşikâr olarak görüldüğü üzere, *ka-
 yırmak* = yapmak fiilinden kısaltılmış bir şekildir. *kayray
çihay'da olduğu gibi.)

şoyorum hot yakıĝa'm «Ateş yakmak istiyorum (ki yakabilirim)»

havul' otun ĝirime k'el'di «İyi odun elde ettim (farsça:
ĝir-em āmed mütercim کیرم آمد)

havul' k'önor «Güzel yanıyor»

havul' k'öl'l'emerî «Güzel yanmıyor»

bu k'isi l'al'esi k'elmiş burak «Bu kadının erkek kardeşi buraya
 geldi.»

kukeçe l'al'eyi(n) k'örtüm «Erkek kardeşini sokakta gördüm.»

hevçe heyl'i ādem yormuş-ertti «Evde birçok adam oturuyordu.»

yul'ar «oturl» (Daha sonraki P. ye bk.)

yutu «(Onu) alıp götür.» (Az.: *Appar*)

su yetik' içtek' «Su getir ki içelim.»

Hekmek'i yetik' yiyibedek' «Ekmek getir ki yiyelim.»

kal'yāni çağ şay çek'tek «Kalyan'ı doldur ki tütürelim. (Az. çağ eyle' ki çek'ek')

İsimler:

<i>kāl'</i> «çocuk» (Cemi <i>kāl'er</i>)	<i>her</i> «erkek»
<i>hağaç</i> «ağaç»	<i>kisi</i> «kadın»
<i>yıl'kkı</i> «koyun» (sürü?)	<i>k'itik'</i> «piliç»
<i>buz</i> «buz»	<i>burak</i> «buraya, bu tarafa»
<i>etçi</i> «keçi»	

Kunduruk'e «Kondûrûd'a»
Kunduruçe «Kondûrûd'da»
bāğçe «bahçede»
seni l'al'ey «Erkek kardeşin»
l'al'eyi(ñ) körtüm «Erkek kardeşini gördüm.»

Sıfatlar ve zarflar:

<i>havul'</i> «iyi»	<i>uş'l'i kün</i> «evvelki gün»
<i>ğara</i> «kara» (siyah)	<i>uçümün yıl'</i> «evvelki yıl»
<i>ğızıl'</i> «kızıl»	<i>yökğar</i> «yukarı»
<i>koy</i> «mavi»	<i>ene</i> «aşağı»
<i>hürün</i> «beyaz»	<i>hāye</i> «evet»

«dır», «vardır» vb. :

ğara-ri «(0) karadır.»
koy-er «(0) karadır.» (Bk. yukarıda *koy* «mavi»! Mütercim.)
hissi-ri «(0) sıcaktır.»
bu tağ heyl'i uca-ri «Bu dağ çok yüksektir.»
Türk varağ (**va'arak*?) «Biz (?) Türküz.»
çibuğ çek'meg'i havul' dağ «Çubuk çekmek (çubukla tütün içmek) iyi değildir.»
Kunduruç-ertim (*Kunduruçe erttim) «Kondûrûd'da idim.»
yol'ı pis ertti «Yol fenâ idi.»
bi işim var ertti «Bir işim vardı.»
engür niyéd ertti (< *ne-yerde ertti*) «Yakacak nerede idi (!)?»

B. Horekebad

İsimler:

<i>uğul</i> «oğul»	<i>nyere</i> «Nereye?»
<i>kis</i> (l) «kız» (kız evlât)	<i>yerk'e</i> «yere» (toprağın üstü)
<i>kal'</i> «çocuk»	<i>bāğ içke</i> «bahçeye» (içine)
<i>eçk'i</i> «keçi»	<i>bāğ yeçk'içe</i> «bahçede»

Olmak v.b.:
Yol' havul' da'ğertti» Yol iyi değildi.»

Füller :

men variyor'rum «Ben gidiyorum.»
va'rmorum-er «Gitmiyorum.»
sen variyori veyâ *variyoru (varmori)* «Sen gidiyorsun.» (Gitmiyorsun.)
o variyor (varmor) «O gidiyor.» (Gitmiyor.)
biz variyoruk veyâ, *variyoruk-ar* «Biz gidiyoruz.»
siz variyoriz «Siz gidiyorsunuz.»
tu'al' «Kalk, kımıldanma!»
sen kel'me «Sen gelme.»
siz yovayn «Siz gidin.»
hatı hindim «Ata bindim.»
hattan endim «Attan indim.»
tağdan (y)endim, k'el'dim yerke «Dağdan indim, (alçak) yere geldim.»
suf citik' içtik' «Su getir de içelim.»
hek'mek'i citik' «Ekmek getir.»

C. Po"gerd

Sayılar :

<i>bir</i>	1	<i>kerh</i>	40
<i>ik'i</i>	2	<i>el'l'i</i>	50
<i>üç</i>	3	<i>altmış</i>	60
<i>dört</i>	4	<i>yetmiş</i>	70
<i>doğkuz</i>	9	<i>seksen</i>	80
<i>on</i>	10	<i>doğsan</i>	90
<i>ig'irmi</i>	20	<i>yüz</i>	100
<i>ottuz</i>	30	<i>min</i>	1000

İsimler :

her «erkek»
k'isi (veyâ *k'işi*) «kadın»
k'is «kız»
k'eçi «keçi»
sıqıl' «sığır»
hotun «otun»
yagağ «ceviz»
(h)öw «ev»

neden sari «neden, niçin?» (Hatta farsçaya bile «*sārī çē?*» olarak geçmiştir. Fakat *sari* kelimesinin türkçe olduğu görünüyor: *Tań sarı* «doğuya doğru, doğu semtine ait» krş. *Deny, 906*, Maamafih halaccada bu kelimenin istimâli nâdirdir.)

nere variren? «Nereye gidiyorsun?»

varmış bākka «Bahçeye gitti.»

varmış deymdere (< *deyml'ere*) «Sulanmış (kurak) tarlalara gitti.»

kal'gāni çaķ şe.menak k'etir bura «Kalyanı doldur ve (onu) buraya, bana getir.»

hövum «evim.»

bizim, sizin, ol'leri öwçe «Bizim, sizin, onların (evimizde, evinizde, evinde)»

«dır,» «vardır» vb.:

bu k'isi hürün er, hā! «Bu kanın güzeldir, ah!»

āgani ehvāl'i yo'kqardi indi yaħçidi «Efendinin sıhhati fenâ idi; şimdi iyidir.»

bağimisçe ağaçlar çoħerti, yarisi kurumiş, gene yüz vararti «Bahçemizde birçok ağaç verdi; yarısı kurudu; hâlâ yüz (ağaç) vardı.»

bel'ed dağıl'em «Usta (mütehassıs) değilim; bilmiyorum.»

bu yaħçi dağarti «Bu iyi değildi (olmadı)»

torak varı'z? «Keşiniz (tuzla yoğurulup kurutulmuş yoğurt) var mı?»

hik'mek' yoħumu'z «Ekmeğimiz yok.»

biz hal'ac tayfesi-çik (!) «Biz Halac halkıyız.»

siz ne tayfeden çiz (!) «Hangi kabiledensiniz?»

siz hara kālî-sız «Siz hangi yerin çocuklarısınız?»

Fiiller:

man diyerem «Ben diyorum.» (bk. Daha aşağıda *menl* Mütercim)

sen diyeren «Sen diyorsun.»

o diye(r) «O diyor.»

biz diyerik «Biz diyoruz.»

siz diyeriz «Siz diyorsunuz.»

ol'lar diyer «Onlar diyorlar.»

varirem «Gidiyorum.»

variren (!) «Gidiyorsun.»

hara vari(r)çen «Nereye gidecektin?»

varirem işimi kayırçom (!) «İşimi yapmağa gidiyorum.»

istirem varçam şeyħ yanıçe «Şeyhlere (şeyhin evine) gidecektim.»

su-g'erek' g'etirçe «Su getirmeli.»

varmişem «Gittim; gitmişim.»

hartan k'elmişen (veyâ *k'elmişen*) «Nereden geldin?»

k'etmişim pohta' alım «(Biraz) buğday satın almağa gitmişim.»
nu (!) katar kalmiç (!) «Ne kadar kaldı? (zaman)»
başımı souk aparmiş «Başımı soğuk almış.»
men sene haydum «Ben sana söyledim.»
heyli haydik bir birine «Biribirimize çok söyledik.»
men k'ete bilmirem «Ben gidemiyorum.»
indi varu'm seher gene keli'm «Şimdi gidebilir ve yarın dönebilir miyim?»
k'etum (?) Tehrana «Tahran'a (?) gidebilirim (belki giderim)»
tul'ar! «Kalk!»
hoturar! «Otur!»
gul'ar! «Git, uzaklaş! (? Daha evvelki K. metnine bk.)»
bu hōw seni ossu(n)! «Bu ev senin olsun.»

İbâreler:

kālîmi kōnterdîm (*kōnter-* fiilinin «göndermek» ve yakmak «*kōn-*» fiillerinin her ikisinin yerine geldiği görülüyor.) *ağa pel'isine körek' cevâb ne sîger.*
 «Çocuğumu ağaya gönderdim (farsça *pahlū*) (پهلوی Mütercim) bakalım ne cevap verecek»
meneķ cevâb şehîh vermiyor (!) körek', tari işimize varur, «Bana doğru cevap vermiyor, bakalım, Tanrı yardımımıza gelecek (kelime-kelime: işimize)»
özümü o katar işim vararti başımı kaşiye bil'mirem. «(Kendimin) o kadar işim var ki başımı kaşıyamıyorum.»
tul' verek', yağağı özünü çüküm-de götüne! «Haydi gel cevizler onun olsun (*et phallus meus in nates ejus!*) darb-ı mesel: Onunla hiçbir işimiz olmasın.»
el'e teten k'önteri'm (bk. yukarı) *ki özün diyeñ havul'arti* «Babanı öyle yakacağım (küfür, farsçada *pederet-rā mî-süzânem*) (پدرترای سوزانم Mütercim) ki sen kendin «iyi oldu» diyeceksin.»
sıqıl'l'ari g'ötür k'et sul'at k'etir «Sığırları al götür, sula ve getir.»
bi-hurdek bize kömek het-gine «Bize biraz yardım et.»
men istemiş hal'açi öğrençam Halacca öğrenmek istedim.»
inşâl'l'ā tez yadiyançe (?) k'elir «İnşallah hemen öğrenirsin. (Kelime-kelime: İnşallah tez aklına gelir.)»
vaktike istedin çhay ağanî ehvāl'i necēydi? «Sen ayrılırken (kelime-kelime: Sen çıkmak istediğin zaman) ağanın sıhhati nasıldı?»

açada orda heç mül'ki kal'miç (1)? Tamām satmış «Ağanın orada hiç mülkü kalmış mı? Hayır hepsini satmış.»
kāl'l'er tamām ac-idi acinnen öler. Kētmiş¹ bu aķace bi-ħurdek yağak tōk kāl'l'ere «Çocukların hepsi açtı: açlıktan ölüyorlar. Git (gidip) çocuklara biraz ceviz dök.»
kisiler seher ne iş körir? «Kadınlar sabahleyin ne iş yaparlar?»
seher ata minmiş¹ ğetek' dağ başıne «Sabah ata binip dağ başına gidelim.»

III. Halaccanın genel görünüşü

Yukarıda iktibâs edilmiş olan, halacca örnekleri, âşikâr olarak, herhangi bir şümüllü neticeye varmamız için gayri kâfidir. Bunları formüle etmek vazîfesi, zamânının bir kısmını Halaclar arasında geçirecek olan, müstakbel türkoloğa bırakılmalıdır. Biz, burada ancak, bu diyalektin pek ziyâde göze çarpan husûsiyetlerini göstereceğiz.

A. Fonetik

1. Halaclar yüzyıllardanberi Farslar arasında yaşamışlardır. Ve tabiidir ki, vokal armonileri, bilhassa *Pouğerd* tâlî diyalektinde, artık büyük ölçüde bir deĝişikliğe uğramıştır. Aynı şey, konsonontlar için de cârîdir. Kalın *l* nâdirdir: «*uğul*» gibi, fakat yumuşak *l'* ise çok kullanılır: *havul'* gibi; *ķ* nın durumu daha ziyâde sağlamdır ve Azerbaycan diyalektinin aksine, kaide olarak, kelimelerin sonunda *ħ* olmaz. Mamafih, *kis* (kız yerine) ve *varek'* «gidelim» misalleri sistemin biraz bozulmuş olduğunu gösteriyor.

2. Kelîme başındaki *k'* ve *t*, beklenen *g'* ve *d* yerine kaim oluyor hattâ *ters* (arapça *ders* yerine) bu *k'* ve *t* ler filhakîka plosive *g'* ve *d* olabilirler. Kelîme başındaki *b* (P. de) *p* oluyor: Krş. *poħta'* (*boğda* yerine).

3. *ñ* (*ng*) nin sâdece pek hafif izleri vardır.

4. En karakteristik husus, kelîme başındaki vokalin önüne ilâve edilen *h-* dir: *hat*, *hek'mek'*, *hot* vb. gibi. *Kāşgari'*ye göre (*Ĥotanlılarla Kencekliler* kelîmenin önünde bulunan (1) leri (▲) ye çevirirler. Türk dilinde bulunmayan bir harfi kattıkları için,

1) Kamber Ali «miş» hâlindeki bu kelimeleri alelumum rusça-türkçe «asker argosu»nda kullanıldıkları gibi «kaba dil şekilleri» olarak kullanmış olabilir. Mamafih bu «miş» li şekillerinin burada-tercümemde imâ ettiğim veçhile «-üp,-ip gerundium şekilleri yerine gelmiş olmaları muhtemeldir.

biz, onları Türk saymıyoruz. Türkler babaya «آبا» Hotanlılar ile Kencekliler (هتا), Türkler anaya «آنا», onlar «هتا» derler. *D.L.T. Besim Atalay tercümesi I, s. 32* Mütercim.) buna benzer bir âdet Hoten ve Kenceklilerde vardır. *I, 34. İlminsky (Mélanges Asiatiques, Š. Petersburg, 1863, IV, 63-74.* Son zamanlarda meydana getirilen, *Turkman grammar Potseluyevsky, Aşkabad, 1929'a* mürâcaât edememiş olduğumdan pişmanlık duyuyorum) bu âdetin Hazer denizinin güney-doğu köşesindeki Türkmenlerin dilinde olduğunu kaydetmektedir.

5. Dissimilation ve assimilation, liquide ve *n* etrafında cereyân eder: *tul'ar* veyâ *tul'al'* < *tur-ar*; *yu'ar* < *yor-ar* veyâ *yov-ar* (şüpheli, metinlere bk.) *k'öl'l'emi*, muhtemelen *k'ön-en-meri* (krş. *könor*) (krş. Az. da *ged-enmire* «gidemez, gidemiyor»; krş. *anniyamiruh K. Foy Azerbajğanische Studien, MSOS., 1904, 238'de*), *dëymdere* < *deymlere*.

Serî konuşmada, kelîmeler, asılları tefrik edilemeyecek şekilde, birleştirilir ve muhtelif değişmelere uğrarlar: *niyed* < *ne-yerde*, *naşqay* < muhtemelen *ne iş qayıray (?) «Ne iş yapabilirsin?»

B. Morfoloji

a. İsimler:

Dative *-ka*, *-k'e*: *tağka*, *yerk'e* veyâ *-k* hâlinde *burak*; fakat, *dëymdere* (K.) müşterek Türkmen dative şeklinin *-e* olduğunu göstermektedir.

Suffix *-çe* (muhtemelen < *cek/çe* «...-e dek, ...-e kadar» *Deny, 105*) dikkati çekecek derecede, sık geçiyor. Bu ek dative yerinde: *mol'l'āluhçe kettim* «tahsile gittim.» veyâ locative olarak, *seni yanınçe* «senin yanında» veyâ tamâmen zâit bir şekilde (?): *mēn Pougirt kāl'içe* «Ben Pougirdli bir çocuğum», *bu zemin yahçi zeminçe* «bu toprak (yer, diyâr, memleket) iyi bir topraktır» kullanılmaktadır. (Muhtemelen «Pougird çocuklarımdım» meâlinde vb. meğer ki *-çe*'nin burada ayrı bir menşei bulunsun.)

b. Fiiller:

«*olmak*» fiili: Müşterek «*dir*» yerine, Halaclar, genel olarak, *-ar*, *-er* veyâ hattâ *-ri*, mâzî sığasında *erti*, *ertti*; *arti* kullanıyorlar; sığalarda bâzı karışıklıklar olduğu görülüyor. *ar* şahıs zamirleri lâhikalarından sonra bile kullanılıyor: *variyoruk-ar* ve belli bir şekilde emri kuvvetlendirmek için: *h'o'tu'r-a'r* K. da tasrif

sonlarına tire ile eklenen (enclitic) *-çik* «biziz» ve *-çiz* «sizsiniz» insanı hayli şaşırıyor. (Meğer ki, *-ç-* (*çe* süffixini «bk. metinler» temsil eder, yani **Hal'ac tāifesti-çe-ik* (?) «Biz Halac kabilesinde-niz», kelime- kelime: Halac kabilesinde?) «*dağ, dağıl'* «değil, değildir».

Müzârî sîgası misallerimizde farklı bir şekilde gösterilmiştir. Devamlı hal halaccada, osmanlıcadaki kullanılışı ile mutâbıktır: *varıyorum*; K. da bu sîga *varorum* ve P. de *varirem* (Āz. ye müşâbih), *öl'ir* (Āz. de olduğu gibi) ve *vermiyor* ile birlikte.

İstikbal sîgası K. da tesbît edildiği vechile (Āz. de olduğu gibi) *diyeram* ve (eski osmanlıcada olduğu gibi) *varur'*dur; fakat, *variren körir* (?)

Mâzî sîgasında *-miş* hâlindeki şekil (Āz. de olduğu gibi) *-dim* şeklinden daha ziyâde kullanılıyor. K.A. bâzen bunu *-miş* olarak telâffuz etti.

Mürekkap mazî, meselâ Āz. de çok sık görülen *aparıp-tur* halaccada bilinmiyor ve K.A. bu noktai nazarda bilhassa isrâr etti.

İltizâmî sîga P. de kaydedildiği gibi, *-çe* dir: *g'etirçe* (*g'etirse* yerine) ve temennî mânâsında da kullanıldığı görülüyor: *kağırçom* «ki yapabileyim» (K.A. nin *ç-* sesine fazla düşkünlüğünün «*kağırçom, kalmış, -çik', -çiz*» mahallinde kontrolü lâzımdır.

Temennî sîgasında: Müfret birinci şahsın *-ğam* şeklinde, meselâ *kağığâm yağığâm* (K.), krş. şark türkçesindeki *-ğay* süffixi, *Deny 620 ve s. 925*; diğer taraftan P. de *körüm, oğuya'm* vardır; müfret ikinci şahısta *diyen çihay* ve muhtemelen *naşkay*, bk. *ayn. esr. s. 419*; cemi birinci şahısta *-tek, -tik* hâlinde: *içtek* (K.), *giyibedek* (? K.), *içtik* (Kh.)

IV. Halac Orijinleri: Xulas-Xολιαται

Benzer hallerin ekserisinde olduğu gibi, *Halac* kabilesinin ilk târihi devirleri karanlıktır. (*Halac târihi hk. bk. Marquart, Ērānšahr, 259-3*; kezâ; *Das Reich Zābul* «*Festschrift Sachau, s. 258, not 1'de*»; *Barthold, Oçerk istorii Turkm. naroda, 8*; kezâ, *12 Vorlesungen, 1935, 190*; *Minorsky, Hudūd al-Ā-lam, 347-8*; *AZ-Velîdî, ZDMG., 90, 1936, 34*) 367|975 ile 381|991 arasındaki müddeti kaleme almış olan *Hârizmî* (*Abū Abdillāh Muḥammed b. Aḥmad al-Ḥvārizmî, Maḫāṭih al-ʿulūm, 119*) daha evvelki kay-

naklarda bulunmayan, enteresan mâlûmâtı verebilecek yegâne müelliftir: «*Hayâtilalar* (Eftalitler) ihtişam içinde yaşamış ve *Tu-ğārīstān* ülkesine sâhib olmuş olan bir kabilenin mensuplarıdır; Türkler bunlara *Halac* derler ve *K.* onların bakıyeleridir.»

Bu pasajdaki varyantlar خلع ve حلع tır. Arapça elyasındaki خلع *Halluğ* (< *Karluk*) ve حلع *Halac* arasındaki benzerlik, ötedenberi sürüp gelen bir ihtilâf mevzûudur; fakat, Halacların garbe doğru ilk zamanki muhâceretlerine bakılırsa, tâbî *Van Vloten* tarafından kabûl edilen, *Halac* şeklinde okunması mümkündür. (aş. bk., *İştahri*) (Mamâfih, *Halluğlar* da *Eftalit* lerle temâs hâlinde idiler. Bk., *Hudûd al-‘Alam*, 288).

Marquart, *Ērānšahr*'da Halacları islâmiyet öncesi kaynaklarda bulunan iki isimle, yâni *Xwls* ve *Χολιαται* ile birleştiren ve bu *Türk* halkının *Eftalit*lere (veyâ daha doğrusu *Eftalit* federasyonuna) mensûbiyeti üzerinde ısrâr eden kuvvetli bir teori kurmuştur (*Ērānšahr*, 253: *Ein Überrest der Hephthaliten ...*), «*Eine Abzweigung einer sehr alten türkischen Volkes.*»)

a. *Xwls* (*Marquart* bu kelimeyi *Holas okumaktadır.) kelfmesi, «*Zaharias Retor*» ismi ile geçen Süryânî târihinde bulunur ki, bizi ilgilendiren isim, bu kitapta (m.s. 554-5 târihinde yazılmış) şimal barbarlarının birer-birer sayılması esnâsında geçiyor. *Ugar*, *Saber*, *Burgar*, *Kurtargur*, *Abar* (*Avar*), *Hazar* (*Marquart*: *Ağaçeri?*), *Diyarmar(?)*, *Sirurgar*, *Bagarasîq* (*Marquart*: *Barselq*), *Hūlas*, *Abdal*, *Eftaliθ*» (Filhakîka, m.s. 536 konsilinde rol almış ve 553 ten önce ölmüş bulunan, *Bishop of Mitylene* ile aynı kimse olduğu sanılan *Zaharias Retor*, eserini grekçe yazmıştır. Süryânî muharrir kitabının VI. faslına kadar, bu metni takîb eder; VII. fasıldan itibaren ise, m.s. 568-9'a kadarki târihi devre şâmil olan diğer kaynakları kullanır. Bk. *W. Wright, Hist. of Syriac Liter.*, s. 107-8 [*Kokovtsov* tarafından ilâvelerle rusça tercümesi, 1902, s. 74-5] ve *Ahrens ve Krüger* tarafından süryânice aslından yapılan almanca tercümesi, *Leipzig*, 1899, önsöz. Coğrafyaya ait pasaj (fasıl XII, 7) ayn. esr., 251-3, *Gelzer*'in iştirâki ile birlikte, s. 381-3).

b. *Χολιαται*, m.s. 568 de, *Türk* sarayında, *Bizans* elçisi olarak bulunan *Zemarhos*'un raporunda görünüyor (*Menander Protëktor*'un fragmanlarında mahfûz olduğu gibi, bk. *Müller, Fragmenta hist. Graec.*, IV, 227-239). *Zemarhos*, bu kelimeyi üç defâ zikretmektedir. Hükümdar *D zabal*, *Zemarhos*'tan İranlılara karşı açtığı

seferde, kendisine refâkat etmesini istedi. *Zemarhos*'un *Χολιαται* ülkesinden geçerek, vatanlarına dönmekte olan arkadaşları, kendisini bekleyeceklerdi. Filhakîka, elçi, hükümdara, ancak bugünkü *Evlîyâ-ata* yakınındaki *Talas*'a, *Sîr-deryâ* doğusuna kadar refâkat etti ve burada hükümdara *Dizabul*, ona, dönmesini emir buyurdu. Elçi, arkadaşlarını, evvelden kararlaştırılmış bulunan yerde topladı ve *Holyatay*'ın başşehriden ayrılarak, bir defâ daha birleşmiş olan sefâret hey'eti, kaleler hattı boyunca, bu hattın, 'Ωη'ζ (*Oyî'h Mütercim*) (Muhtemelen *Sîr-deryâ*) nehrini katettiği yere kadar ilerledi ve uzun bir yolculuktan sonra (*Kal âτραπὸν διανύσαντες οὐδαμῶς ὀλιγην*) (*Kay atrapo'n diyanusantes udamôs oli'gên*. Mütercim) çok büyük bir göle (*Aral* denizine) ulaştı. Üçüncü pasajda, hükümdarın mâiyetinin, elçisinin azîmetini işitince, onlara kendi murahasalarını tefrik etmek istedikleri, *Dizabul*'un ancak *Holyatay* hükümdârına (*η'γεμω'ν*) (*hëgemo'n*) böyle hareket etmek müsaadesini verdiği söylenmektedir. Aşîkâr ki *Holyatay*: 1. *Ceyhun*'un doğusuna, 2. Muhtemelen *Talas*'ın batısına kadar olan bölgede yaşıyorlardı. 3. Şehirleri vardı ve 4. Onların hükümdârı, kiral *Dizavul*'un mühim bir tebaası idi.

Marquart'ın, kendisinde aynı ismin bakıyesini bulabileceğini zannettiği en eski müslüman coğrafyacısı *İbn Hurdâzbih*'tir. Bura-ya 31. sahifedeki pasajın tercümesi alınmıştır: «Türklerin memleketi aşağıda gösterilmiştir: Türkler arasında, ülkeleri en geniş olan, hudutları *Çin*, *Tibet* ve *Harluh* (الحوالج var. الحولج) üzerinde bulunan *Toguzguzlar*, *Kimakler*, *Guzlar*, *C.f.r* ler, *Bacanâk* (*Peçeneg*) lar, *B. δk.ş* (*Türgiş) ler, *Adkiş* ler *Hifşahlar*, *Hirhiz* ler ki burada misk bulunur, sonuncular, *Seyhun* ırmağının bu tarafındadırlar (Daha fazla tafsîlât için, *Hudûd al-Âlam*'deki îzâhâtıma bk. s. 347-8). İkinci bir pasajda, s. 28, *İbn Hurdâzbih* kendi-kendisi ile tezâda düşmüş gibi görünüyor. Zîrâ *Harluh* kışlaklarının *Kaşrâ-bâş* (*Tarâz* = *Talas*'ın güneyinde)'a yakın bir yerde bulduklarını söyleyerek, hiç umulmaz bir şekilde ilâve ediyor: «Ve onların yakınında *Halac* (var. الحامة) kışlakları vardır. Eğer bu son isim *Halac*'a (bk. *Hudûd al-Âlam*, s. 347-8) kinâye ise, *Seyhun*'un batısında oturan bir kabîlenin *Amu-deryâ* ve *Sîr-deryâ* gibi iki muazzam nehri geçerek, kendi kışlaklarına kadar, âdeta korkunç denilebilecek kadar bir mesâfeyi katetmekte olduklarını güçlkle kabûl edebiliriz. Ya metin tahrife uğramıştır veyâ hâlâ *Hallûh* yakınında yaşayan bâzı *Halac*lar da vardı.

Marquart'ın teorisinde câzip nokta şudur ki, *Zemarhos* ve *Ibn Hurdāzbih*, 28, her ikisi de *Talas* yakınındaki bölgeyi göz önünde bulundurmaktadırlar. Mamafih, *Xwlas*, *Χολιαται* ve *Halac* isimleri arasındaki ayniyet henüz ispâta muhtaçtır. (*Ibn Hurdāzbih*, 31 ve *Mas'ūdî*, *Murūc. V*, 302 deki şekillerinin, ismin orijinal şekli olan, *Halluh* yâni *Karluk*'a tekabül etmeleri lâzımdır. *Das Reich Zābul* s. 258 de *Marquart*'ın kendisi bu ihtimâli kabul etmiştir).

Eğer yalnız siyâsî bir şekilde *Eftalit* ler ile ihtilât etmiş bir *Türk* kabilesi ile ilgilenirsek şu husûsu nazarı itibâra almamız lâzımdır ki, *Türk* vokalleri fevkalâde sağlamdır ve müslüman müellifler, bilhassa *Kâşgarî III*, 307, ismin türkçe emir *kal* ile izâh edilmiş olan ilk kısmının halk arasında cârî etimolojisi üzerinde ısrâr ediyorlar. (Görebildiğim tek ihtimal türkçe a'nın bâzı İranlı dilin «*Jaxartes* üstünde *Soğdca*» a> o olarak telâffuzudur. Bu günkü *Sart* «*Özbek*» diyalektlerinde *kakmak* kelimesi *kokmak* sesini veriyor.) Diğer taraftan, eğer isim *Eftalit* fonetiklerinin ışığı altında ele alınacak ise *Eftalit* dilini daha ziyâde öğrenmeden evvel yapacağımız bir şey yok demektir. Pek hafif bir delile dayanarak, *Marquart* (*Über d. Volkstum der Komanen*, 73; *Wehrot und Arang*, 93, not 3) bu kelimenin moğulca olacağını düşünüyor. Bu münâsebetle, yazıldığı târih şüpheli olan, *Oğuznâme* isimli, menkıbevi, türkçe metindeki bir fıkrayı hatırlayabiliriz: *Karluk* ismini izâh eden hikâyenin hemen arkasından *Oğuz Han*'ın yolu üstünde, nasıl, altın damlı, gümüş pencere (li) ve çatısı demirden (?) olan büyük bir eve tesâdüf ettiğine dâir, bir hikâye anlatılmaktadır. Bu evin anahtarı olmadığından, *Oğuz Han*, ordusundaki becerikli (*ceber*, moğulca bir kelime) bir adama şöyle demiş: *Kal*, *aç* (*kal* ve *aç*!) ve bu tâbir onun soyadı oldu. (*Kalaç*) Bu adamın asıl adı ise, **Tümürtü-ka'ul*. (*K(e)ne yol-da bedük bir öy kördi. Bu öy-nüng dağam-ı aldun-dın irdi; düng-luk-lar-ı d(a)kı kümüş-dün, kalık-lar-ı demür-din irdi-ler irdi. Kapuluk irdi, açkiç yok irdi. Çerig-de [b]ir y[a]kşı ceber-ir bar irdi. Anung adı dömürdü kağul degen irdi... W. Bâng ve Rahmetî Arat*'ın «*Oğuz Kağan destant*» s. 24; Mütercim.) *Pelliot*, bu ismi tecrübe yolu ile, moğulca «demir renkli nehir» mânâsına *Tümürtü-göl* olarak düzeltiyor (bk. *Pelliot*, *T'oung-Pao*, XXVII, 1930, s. 297. *Bang ve Rahmetî Arat*, *Oğuznâme*'nin son tab'ı *Sitzungsber. d. preus. Akad.*, 1932, 683-726: *Tömürtü Kağul*); (1936 yılında,

İstanbulda, Edebiyat Fakültesi neşriyatı arasında yer alan Oğuz Kağan Destanı'nda, Dömürdü Kağul, Bk. yuk. ve türkçesinde Tömürdü Kağul, Bk. s. 25. Mütercim). Herhalde Halac liderinin ismindeki -tü suffixi açık bir şekilde, moğolcadır.

Bütün diğer kaynaklar Halacları Türk kabûl ederler ve en salâhiyetli iki müellif-bâzı şüpheli noktalar olmasına rağmen-onları Oğuz kabilesi ile birleştirirler.

(*Firdevsî, Şehnâmede- Mohl tab'ı V, 682; Tahran tab'ı, 1314, VII, 2,202- Transoxiana'da, Behrâm Gôr'un gazâlarının tasvirinde şöyle diyor :*

*Ber-âverd milî ze seng-ü ze gec
Ki kesrâ be-İrân ze Türk-ü Halac
Nebüdî guzer cuz be fermân-i şâh
Hemân nîz Ceyhün miyâncî be râh.*

برآورد میلی زسنگ و گج
که کس را بایران ز تورک و خلج
نبودی کدر جز بفرمان شاه
همان نیز جیهون میانجی براه
(Mütercim)

Burada Halacların Türklerden tefrîk edildikleri görülüyor, fakat *Firdevsî'nin* coğrafyası ekseriyâ fantastiktir.)

Mahmûd Kâşgarî (ki eserini 470/1077 de yazmıştır.) II, 307, *Türkmen* maddesinde, Halaclara işâret etmektedir. *Kâşgarlı'nın* kitabına naklettiği rivâyete göre hükümdar Şu (Çu nehri ve *Balasa-gun* şehri ile münâsebetdâr). *Büyük İskender'in Hocend (Ceyhun üstünde)* istikametinden yaklaşmakta olduğunu haber alınca, düşmanın önünden firâr etti ve maiyetinden binek hayvanları olanların hepsi kendisine refâkat ettiler. *Guz*'ların istikbâlde ecdâdını teşkil edecek olan, 22 kişi atları olmadığından dolayı, çoluk-çocukları ile birlikte geride kaldılar. Bunlar yayan olarak yola çıkıp-çıkılmamak husûsunu münakaşa ederlerken eşyâlarını sırtlarına yüklemiş ve kan-ter içinde kalmış, diğer iki kişi gördüler. 22'ler *İskender'in* hiç bir yerde durmayarak geçip-gittiğini, binâenaleyh buradan da geçip-gideceği cihetle, memleketlerinde kalabileceklerini düşünüyorlardı. Bu sebeple, yayan olan o iki kişiye hitâb ederek, türkçe «kal aç» yâni «ey, siz kalın, durun, gidişinizi tehir edin» (Bu hususta, *Kâşgarî'nin* emri kuvvetlendiren aç edâtına dair bir nokta-i nazarı vardır. Bk. zikredilen eser, I, 38, 11. satır)

(*Besim Atalay* tercümesi, *cilt I*, s. 35 te, *ac-aç* ünde, çağırma edâtı olan *ya, hey, ey* yerinde kullanılır: *aç berü kel* «Hey beri gel» Mütercim) dediler. Ve yayan kalan adamlar *Halac* olarak tanındılar ve iki kabîle teşkil ettiler. *İskender* gelince, onlara baktı ve Türk tiplerini tanıyarak (farsça): *Türk-mānend* (ترکمانند) Mütercim) yâni, «Türke benziyorlar» dedi. «Esâsında *Türkmen* ler 24 kabîle idiler, fakat iki *Halac* kabîlesi onlardan ayrıldı; bu sebepten şimdi, bu sonuncular *Türkmen* sayılmıyorlar». (*Besim Atalay* tercümesinde, *cilt III*, s. 415, *İskender*'in gelip-geçici bir yolcu olduğunu, binâenaleyh yerlerinde kalabileceklerini, *Şu* ile gidemiyerek geride kalan 22 kişiye hitâben, sonradan gelen iki kişinin söylediği ve onların da cevâben «*kal, aç*» dedikleri yazıdır ki, *İslâm ansiklopedisi*'nde «bk. 40. cüz, s. 110» *Halaç* maddesini yazan, *M. Fuad Köprülü* de bu kısmı aynı şekilde zikretmektedir. Mütercim). Bu hikâye *Türkmen*lerin açık bir şekilde en batıda oturan *Türkler* olduklarını ve *Halac*ların onların daha gerisinde (batıya doğru) oturduklarını zımnen ifâde etmektedir. (Hikâyenin onları *Ceyhun*'un doğusuna kadar olan yere-ki *İskender* buralarda ilerlemekte idi-yerleştirdiği söylenebilir, fakat menkıbelerin detaylarına hiçbir büyük ehemmiyet atfedilemez). İki *Halac* kabîlesinin mezkûr isimlerine dâir hiçbir şey söylenilmiyor. (*Raşîd al-Dîn*, I, 34 te *Oğuz* klânlarına verilen ilâve isimler, yâni, *Yayırılı, Kırık*, ve *Karkın* ayrıca zikredilen *Kalac*'a ait olamaz). *Raşîd al-Dîn* (ki eserini 710/1310 da ikmâl etti) *Kalac*ları «*Oğuz*'un kendisi ile birleşmiş olan kardeşleri ve yeğenleri» paragrafında zikrediyor. (*Ed. Bérézine, Trudı V.O., VII, 7: «Uygur, Kanklı, Kıpçak, Karluk, Kalac, Ağaçeri»*). Diğer bir yerde (bk. *ayn. esr. 25*) müellif kabîlenin adını türkçe «*kal, aç*» kelimeleri ile izah ediyor ki bu kelimeleri, rivâyet olarak, *Oğuz Han, Isfahân*'ın fetihinden dönerken, ordunun gerisinde kalmış olan, *Kalac*'ların ceddine söylemiştir. Bu *Isfahân* ismi; *Halac*ların, *İran* havâlisinde bir yerde oturduklarını zımnen ifâde eder mâhiyettedir. (krş. *ayn. esr. 24, Oğuz Han Gūr* ve *Garcistândaki* yâni, *İran*'ın doğusuna kadar hayli büyük bir bölgedeki seferinden dönerken, isimlerini ondan almış olan *Karluk*lara dâir müşâbih bir hikâye).

Raşîd al-Dîn'in bir varyantı *Abul-Gāzî* (m.s. 1665) *Desmâisons tab'ı*, 22 (trc. 21) aşağıdaki ilâvelerle birlikte bulunuyor: «*Halac*lar kesif bir şekilde *Transoxiana*'da *Aymak* kabîlesi ile birlikte (*Aymak* élîne koşıla tururlar) yaşarlar. *Horasan* ve *İrāk*'ta sayıları çoktur».

V. Oxus'un batısındaki Halaclar

Müslüman müellifler *Halacların Oxus (Seyhun)*'u geçmiş olan en eski kabîlelerden biri olduğunu müttefikân kabûl ediyorlar. Yukarıda naklettiğimiz *İbn Hurdāz bih*'e ilâve olarak *İştahri* (takriben m.s. 930. *Hilmend* üzerinde kâin *Dāver* vilâyetinin târifinde) diyor ki: «*Halaclar*, geçmiş günlerde (*fî kadîm al-eyyām*) *Hindistanla Gūr* gerisindeki *Sicistān* bölgeleri arasında uzanan memlekete gelmiş olan *Türklerin* bir soyudur. Bunlar, görünüş, kılık-kıyâfet ve dil bakımından *Türktürler* ve hayvan sürüleri beslerler». *Mas'ûdî*, *Murûc* (m.s. 943) III, 254, *Türk kabîlelerinden Garş (Garcistān)* yakınında oturan *Güz* ve *خرچ* larla, *Sicistān*'a bitişik olan bölgede oturan *Bust*'lardan» bahsediyor. *Marquart*'ın (*Ērānšahr*, 251) aksine *خرچ* burada *Harluḡ okunmalıdır ve diğer taraftan, müellif *Güz* demekle *Halacları* kastedebilir, zîrâ, bugün *Kâşgari*'den öğrendiğimize göre, *Halaclar* *Güz*ların kaybolmuş iki kabîlesi sayılıyorlardı. (Zâten *Mes'ûdî*'nin müphem pasajı *Halaclarla* değil, fakat sâdece, ekseriyâ *Halaclarla* birlikte zikredilen *Karluk* ve *Türkmenlere* taallük edebilir).

İştahri ve *Mas'ûdî* (?) *Halacları*, *Hilmend*'in orta kısmına yerleştiriyorlarsa da *Hudūd al-Ālam* (m.s. 982) müellifi var. 22 b, bunları, *Gaznîn* eyâletinde ve civar bölgelerde gösteriyor ve onların zengin koyun sürülerinden bahsediyor, yaylalarda dolaşma âdetlerini anlatıyor ve ilâve ediyor ki, aynı kabîle *Belḡ*, *Tuḡharistān*, *Bust* ve *Güzgānān*'da kalabalık bir haldedir. Filhakika isim, yazma nüshada *خلج* olarak yanlış yazılmıştır ve pek muhtemeldir ki, müellif, *Halluḡ* *خلج* ile *Halac* *خلج* 'ı biri-birine karıştırmıştır. *Tuḡharistān* ve (?) *Belḡ*'de birinci ve *Gaznîn*, *Bust*, *Güzgānān*'da ikinci kabîleyi görmüş olması çok muhtemeldir. *Şaffāri*'ler, merkezî *Efganistan*'a nüfuz eden ilk müslüman hânedân idiler. *İbn al-Aşîr*'e göre VII, 171 (muhtemelen *Geschichte der Šaffāriden*, *Oriental. Studien*, Th. Nöldeke, 1906, s. 173, 186) *Ya'kûb* (m.s. 868 de) «*Halacları*, *Zabûl* ve diğer memleketleri fethetti, fakat, bunun hangi yılda vukubulduğunu bilmiyorum...».

Gaznevîler, faâliyetlerinin başlangıcından itibaren, *Halaclarla* münâsebetе girişmeğe mecbûr kalmışlardır. *Nizām al-mulk* (*Siyāset-nāme* «485/1092» fasıl XXVII, s. 96) *Sebük-tegin* (bu ismi *Zeki Velîdî Togan*, *Sübek-tegin* olarak okumaktadır. *Umûmî Türk Târihine giriş*, s. 145. Mütercim)'in ilk mesleği olarak, efendisi *Alp-*

tegin (d. 352/963) tarafından *Halac* ve *Türkmen*lerden vergi toplamağa gönderildiği ve *Sebük-tegin*in bu işi sulh yolu ile yapmağa çalıştığını bir fıkra ile anlatır. 385/995 te *Sebüg-tegin Herat*'ta bulunduğundan, *Halac Türklerine gönderdiği gibi *Sîstân* ve *Güzgânân* hükümdarlarına resmî dâvetnâmeler gönderdi. (*Gardîzî*, 56. metinde *Türkân-i sulh* var, fakat nâşir *Halluḥ okunmasını zâten imâ etmiştir. Tashih zarûretini kabûl ederim, fakat hâdiselere göre *Halac'ı seçiyorum).

*Utbî, târihinde (takrîben 411/1020 de yazılmış) birçok defâ *Halac*lara işâret ediyor: I, 55 te, maksâdının «Türlere ve *Halac*lara karşı olduğu» bildiriyor. I, 88 de (farsça trc., 43, çok serbest) *Mahmūd*'un *Hindistan*'a karşı giriştiği seferden sonra «*Efgan* ve *Halac*ların ona boyun eğdiklerini kaydetmektedir; II, 78 (farsça trc., 294 te): *İlek-han* tehditkâr bir tavır takınıncâ, *Mahmūd*, *Gazne*'ye geldi ve «*Halac*ları, dâimâ atları üzerinde bulunan (*Ahlâs al-zuhûr*) ve mertçe kılıç kullanan erkekleri» topladı. Aynı şekilde, *Kadır-han*'ın *Tuhâristân*'a yaptığı akında, *Mahmūd*, *Belḥ*'e, *Türk*, *Hind*, *Halac*, *Efgan* ve *Gazne* kıt'aları ile hücum etti.

*Halac*ların *Mahmūd*'un zaferlerine iştirâk ettirilmeleri keyfiyeti, onların bilâhare uyanan ihtiraslarının sebebinin izâh edebilir. Onlar, zâten *Sulṭân Mas'ūd*'un zayıf idâresi altında serkeş bir hâl almışlardı. *Mas'ūd*, 19 muharrem 432/1040 ta gaybûbeti esnâsında, bâzı fesatlar karıştırmış olan *Halac*ların tenkil ve tedibini sağlamak üzere, *Gazni*'den, bir seferî kuvvet göndermeğe mecbur olmuştu. *Abul-Fadl Bayhaḳî*, *Morley tab'ı*, 826, 830 da [عاجل yerine sehven حج yazılmıştır].

Nacîb Bakrân'ın Moğol istilâsı arifesinde (takrîben 1200-1220 de) yazılmış olan coğrafyasında (*Cihân-nâme*), Türk kabilelerinin bidâyetten itibâren dūcâr oldukları değişiklikler hakkında, bilhassa ilgi çekici bir paragraf vardır: «*Halac*lar, *Halluḥ* hudutlarından *Zâbulistân*'a göçmüş olan Türk kabileleridirler. *Gazni* bölgeleri arasında bir step vardır ki, onlar burada otururlar. Sonra, iklimin sıcak olmasından dolayı renkleri değişmiş ve siyahlaşmıştır; dilleri de (*zabân*) değişikliklere uğramış ve ayrı bir lisan (*lugat*) hâsıl olmuştur».

Cuvaynî'nin *Cihân-guşâ*'sının en eski ifâdesine göre, I, 132, *Gazni-Halac*ları» garip bir şekilde «*Efganlar*» la birleştirilmişlerdir; Moğollar tarafından silâh altına çağırılan bu iki kabileden mürekkep bir topluluk (*ḥaşar*) *Mero* kıt'asına karşı girişilen te'dip

hareketinde rol aldı. II, 194-8: *Sultān Muḥammad Ḥvārazmšāh*'in hükümdarlığının parçalanmasından sonra, bir tefsire göre kendisi de bir *Ḥalac* olan, *Malik Sayf al-Dīn İgraḫ* (var. *Yigraḫ) (kelime başındaki *i-* ve *yi-* nin tenâvübü çok görülür; krş. *İnal/Yinal*) liderliği altında *Purşāvur* (*Peşāvar*) de *Ḥorasan* ve *Māverāünnehir*'den çok kalabalık bir *Ḥalac* ve *Türkmen* kütlesi toplandı. Bu ordu, küçük *Gazne*, *Raḏī al-mulk* hükümdarlığını mağlûb etti. Fakat *Calāl al-Dīn Ḥvārazmšāh* *Gazne*'ye gelince, *İgraḫ* onu karşılamaya çıktı. *Calāl al-Dīn*'in Moğolları *Pārāvān*'da mağlûb etmesinden sonra, ordusundaki *Ḥalac*, *Türkmen* ve *Gūris*'ler ganâim üzerinde *Ḥvārezmlilerle* kavgaya tutuştular ve sonunda, güneye doğru geri çekildiler. *İgraḫ*, rakibi *Nūh-Cāndār* *Ningrahār'da otururken, *Peşāvar*'e dönüp onu öldürdü. Nihâyet Moğol fırkaları oraya yetiştiler ve *Calāl al-Dīn*'i terketmiş olan 20-30 bin kişilik bütün *Ḥalac*, *Türkmen* ve *Gūris*'leri imhâ ettiler (fakat şüphesiz bütün *Ḥalac*ları değil).

Bu târihî hulâsa, *Ḥalac*ların güney kolunun *Hilmend*'in daha aşağı kısmından *Gazne* havâlisine ve daha sonra *Peşāvar* civârına kadar tadrîcî yayılmasını çok açık bir sûretle ifade ediyor; diğer taraftan bu, *Ḥalac*ların zamânî hâkimleri tarafından nasıl kullanıldıklarını ve onların kudret ve kuvvete giden yolu nasıl bulduklarını da göstermektedir.

Hindistan ötedenberi gayretli mâcerâperestler için en câzip bir sâhâ olmuştur. Ve tâ milâttan sonra 1197 de *Gūrî Mu'izz al-Dīn Muḥammad* namına hareket eden, *Muḥammad Baḥtiyār Ḥalci* (yâni *Ḥalaci*. Hind telâffuzunda, üç heceli bir kelimenin orta kısa seslisi-iki konsonantla nihâyetlenen tek heceli bir kelime iki heceli olurken «*fahm* > *faham*» muntazaman düşer: «*şafaḫat* > *şafḫat*») *Bihar*'ı işgal etti ve m.s. 1202 de küçük bir atlı kıta'nın başında *Bengal*'de *Lahnauti*'yi fethetti ki, sonradan, buraya vâli oldu.

689/1290'da *Calāl al-Dīn Fīrūz Ḥalci*, *Delhi* tahtında oturan *Mamlūk* hükümdarlarını istihlâf etti ve kısa ömürlü hânedânı 1320 ye kadar sürdürdü. (Babası *yugruş* Türk ünvanını almıştı. Bk., *M.F. Köprülü, Zur Kenntniss der alttürkischen Titulatur, Körösi Csoma Archivum*, 1938, *Ergänzungsband*, s. 339, ki *Tārīḫ-i Firišta*, I, 152-155 iktibas ediyor).

Fīrūz'un bir kardeşinin sülâlesinden gelen diğer bir *Ḥalci* hânedânı m.s. 1436-1531 de merkezî Hindistanda (*Mālva*) da hüküm sürdü. Aynı şekilde *Delhi*'nin *Lodi* hükümdarları (m.s. 1451-

1526) m.s. 1005'e doğru *Multān*'a yerleştirilen bir *Halci* âilesine mensuptular.

Hindistandaki *Halciler*, *Efgan* sayılıyorlardı ve ihtimâl ki XV. asırda Türkler hakkında mâlûmât yoktu, fakat, *Nācib Baqrān*'ın *Efganistan Halacıları* tarafından uğranılan değişiklikler hakkında söylediklerini hatırlamamız lâzımdır. Efganistan ve Hindistan'da *Halac* ahfâdı *Gal-zae*, yâni «hırsızın oğulları» (veyâ, vokalin daha ziyâde değişikliği ile: *Gilzae*, farsçada *Gilcā'î*) diye anılırlar. Bu son popüler iştikak ve bunun etrâfında kurulan menkıbe, şüphesiz, uydurmadır. Hakikat şudur ki, mühim *Gilzay* kabileleri, hâlen, *Gazni* (bk. *Longworth Dames, Afghānistān and Ghilzay, EI. de.* Müellif, en eski târihî bedâhati kavramamış ve *EI.* yardımcıları «*Barthold, Sir W. Haig*» tarafından tamâmên kabûl edilen, *Halac*>*Gilzay* değişmesine inanmış görünüyor; krş. aynı zamanda *Marquart op. cit., 253.* Filhakika göçebe bir kabîlenin, lisani değiştirmeyi huy edinmesinde kat'iyyen şaşılacak bir şey yoktur. Bu Türkler arasında yerleşen Moğollarda, belki de Kürtler arasında yaşayan bâzı Türklerde de vâkî oldu. *Sir W. Haig, Cambridge History of İndia, III, 90'da Raverty'ye* münâsip bir cevap veriyor: «Eğer *Gilzaylar Halciler* değilse, bu taktirde bu ikincilerin ne olduklarını söylemek güçtür». etrâfındaki bölgeyi işgal ediyorlar ki, *Halacılar* ötedenberi burada yaşıyorlardı ve bu târihî malûmat, *Türk Halacıların Efgan Gilzaylara istihâlesini* tamâmên göstermektedir. Hattâ ismin fonetik değişmesinde, şaşılacak bir şey yoktur. Eski türkçe şekil *Kalac* (veyâ *Kalaç*) idi ve türkçe *ğ* nın Arapların kulağına bugünkü *h*, *ğ* gibi geldiği herkesçe bilinen bir şeydir (krş. *Tabarî, III, 1416: Gamiş < trk. kamış*). *Kalac*'ın kendisine paralel bir *Galac şekli olabilir ve bu taktirde bunun *zae*, *zay* (= farsça *-zāda*) gibi malûm *Efgan* terminolojisi ile benzerliği neticesine varılır. *Ķandahār Gilzay*'larının son büyük gazâsı 1722 de İran'ın istîlâsı oldu ve İranda onların altı sene devâm eden barbar idâresi *Nâdir* tarafından mağlûp ve memleketten tard edilinceye kadar devâm etti.

XIX. asır başlangıcında seyâhât etmiş olan *Zayn al-'Abidîn Şîrvānî* (*Bustān al-siyāha, Tahran, 1315/1897, s. 273*) şöyle demektedir: «*Halacılar* çok kalabalık bir *Türk* kabîlesidir. Bunlardan bir kısmı kuzey-batı Hindistan'da ve diğer yerlerde hüküm sürdüler. Hemen bütün *Fārs*, *İrāk*, *Ķorāsān*, *Kābul* ve *Tūrān*'da (merkezî Asya'da) (krş. *Abul-Ķāzî*'nin yukarıda iktibâs edilmiş olan ilâve pasajı, s. 430) yaşarlar. Büyük kısmı şif ve geri kalan

kısmı hanefî'dir. Birçok *Halac*lara tesâdüf ettim; içlerinde pek azı nezakete ve medhe lâyük âdetlere düşkünlük gösterirler, fakat aralarında zekî insanlar da vardır.» Kabîlenin menşei hakkında *Zayn al-'Abidîn* de *Raşîd al-Dîn* ve *Abul Gâzî*'de bulunan rivâyetleri kaydediyor.

VI. Halac'ların coğrafi bölümü

Efganistan etnolojisi hakkında daha iyi bir bilgi, bize, kabîlenin büyük bir kısmının üstünde yaşadığı görülen o sâhâdaki *Türk Halac*ların daha fazla kısımlarını keşfetmek imkânını verecektir (bilhassa *Hilmend* üzerinde *Bust* civârında. *Efgan Gilzayları* hakkında bk. E I); diğer guruplara gelince, biz bunlardan *Güzgânân Bāvard*^o ve merkezî İran'a ait olanları nazarı îtibara almamız. (Kabîlenin bâzı kısımları pek uzak bir sâhâ dâhilinde hareket etmiş olabilirler. Ben *Don*'un *Volga*'ya en ziyâde yakınlığı yerde, yâni, sayısız göçebe kollar tarafından tâkib edildiği şüphesiz bulunan yol üzerinde kâin Rus şehri *Qalac*'ın *Halac*'dan gelmiş olduğuna inanmağa mütemâyilim).

Güzgânân için *Hudūd al-'Âlam*'ın şahâdetine mâlikiz ki, müellifi (m.s. 982) eserini, o eyâletin hükümdârına ithâf etmiştir. Hattâ, hâlen *Halac* ismi *Andhoy* ve *Amu-deryâ*'nın güney-batı kısmı arasında kalan, *Türkmen çölünde* ki, burada bir «*Halac yolu*» «mevcuttur (bk. *Samoyloviç, Khivinskiye marshrutî XIX veka po Kara-qumam, S.F. Olderbung*'a ithâf edilen ciltte, 1934, s. 462). Filhakîka *Qut, Parvard (Bāvard?)* ve *Halac Türkmen* klânları 1232/1822 de *Kerkî* bölgesinde girişilen bir *Hivan* seferi esnâsında zikrediliyorlar (*Material po istorii Turkmen, 1938, II, 422*).

İran'da, *Tahran*'dan *Hamadan*'a *Sāva* batısına ve *Sultānābād*'ın kuzey-doğusuna giden direkt yol boyunca uzanan sâhâda, *Afşar (Tumansky, Ot Kaspiyskago morya, St. Petersburg, 1896, s. 120)* *Türkmen* kabilesinin *Kerman* kolu ile karışmış olan *Halac* klânından ayrı olarak, büyük bir *Halac* kütlesi bulunmaktadır. Onların burada *Moğol* veyâ *Selçuk* devirlerinde yerleştirilmiş olmaları lâzımdır; zîrâ 806/1403 te *Timür* tarafından oğlu *İskandar-Mîrzâ*'ya «*Sāva, Qum, Kāşān, Çarrā* ve *Qara-rūd*'a doğru alçalan *Parāhān* bölgesindeki *Halac*ları ve *Arap* göçebelerinin (*aḥ-şām*) harekete geçirmesi için verilen bir emirden mâlûmattâr oluyoruz (*Zafar-nāma, II, 573. Qara-rūd* (< *Qarac-rūd*) bugünkü

Sultānābād'a yakın eski *Karac Abi-Dulaf* nehridir. *Çarrā* ve *Farrāhān Sultānābād*'in bölgeleridir).

Esâsen *Halac*ların «*Halacistan*» adı ile geçen sâhânın tamamını işgal veyâ kontrol etmiş olmaları lâzımdır. XIX. asırda, bu memleketin *Sāva*, *Qum* ve *Sultānābād* vâlileri tarafından bir çekişme mevzuu hâline getirildiği görülüyor. *Houtum-Schindler* (*Eastern Persian Irak*, 1896, 129) *Halacistan*'ı *Sāva*'daki idâre merkezi ile birlikte *Irāk* (*Sultānābād*) birleşmiş hükûmetinin idâresi altında gösteriyor ve aşağıdaki bölükleri sayıyor:

1. *Sardāb*, *Tāc hātūn* ile birlikte.
2. *Cēhrūd*, *Cēhrūd* ve diğer 29 köyle birlikte.
3. *Kērāb* (*Harrāb?*), veyâ *Tafreş*, *Āştīyān* ile birlikte.
4. *Vēzva*
5. *Rāhgērd*, *Qum-Sultānābād* şosesi üstünde.

1906 da *Halacistan* (*Rūdbār* ve *Dastcērd* dâhil) *Irāk* (*Sultānābād*)'ın 5 bölüğünden (*boluk*) birini teşkil etti. Fakat, esas *Halacistan*'ın büyük bir kısmının *Sultānābād* hâkimiyet bölgesinin dışında kalmış olduğu görülüyor.

Aşağıdaki *Halac* köylerinin listesi bana *Kondūrūd*'da verilmiştir:

1. <i>Kondūrūd</i>	4. <i>Aḥmadābād</i>	7. <i>Ēspī</i>	10. <i>Rezābād</i>
2. <i>Sēft</i>	5. <i>Nūrābād</i>	8. <i>Moşekyē</i>	11. <i>Ḥorekebād</i>
3. <i>Sēfidāle</i>	6. <i>Ḥerrab</i>	9. <i>Sererūd</i>	12. <i>Mo^ucūn</i>
13. <i>Kārdīyān</i>			

Sultanabad'da tesâdüf ettiğim iki *Halac* *Ḥorekebad*'lı (11) idiler ve bunlar bana *Kardıyan* (13), *Merzinu* ve *Sererud* (9) da kendilerinininkine benzer bir diyalekt konuşulduğunu söylediler.

İdârecilik sâhâsında daha ziyâde kabiliyetli olan *Qambar-^cAli* 4 *Halac* gurubundan bahsetti:

a. *Āştīyān* bölgesinde:

<i>Kārdēcān</i> (13)	<i>Sererūd</i> (9)
<i>Nedrābād</i>	<i>Mo^ucūn</i> (12) (<i>Halac-é Ḥerti</i> yakınında sâkin)
<i>Ḥorçē</i>	<i>Surhēdēh</i>
<i>Herīrān</i>	<i>Āsiyābād</i>
<i>Rezebād</i> (10)	<i>Manşurābād</i>
<i>Ḥorekebād</i> (11)	<i>Fo^ucērd</i> (<i>Po^ugērd</i>) (<i>Cēhrud</i> 'dan 1, <i>Āştīyān</i> 'dan 1, <i>Kondurud</i> 'dan 3-4 fersah 1917 de, yarısı, Tahranlı <i>Şeyḥ Mur-</i>

tađā'ya ait bulunan burasının diğer yarısı, küçük mal sâhipleri tarafından tasarruf edilmişti.)

b. *Kondūrūd* gurubu:

Kondūrūd («*Reskon*» yanında oturan, *Ĥalacların* kendilerinden olduğunu kabul etmedikleri *Türkler*).

Nūrābād (5)

Sefidālê (3)

Sêft (2)

Aĥmadābād (4)

c. *Sāva*'ya doğru, [‘]*Ali-ĥan-begi*'nin sağına kadar:

Moşekyê (8)

Çömenek

Aligān

Ēspî (7)

d. *Rāhgêrd* yakınında:

Tāc-ĥātūn

Kafşgarān

Ķamber [‘]*Ali*'ye göre, *Ĥalacların* kendi hanları vardı:

Camşid-ĥān

Gaffar-ĥan

Mad Ĥuseyn-ĥān

Ĥācci [‘]*Īsā-ĥān*

Muhsēn-ĥān

Ĥabībullāh-ĥān

[‘]*Ali-ĥān*

Calīl al-mamālêk

Mu'tadêd

Gıyās al-laşkar

[‘]*Īsā-ĥān*'in oğullarının (*Bāzārçê-yê nov*'de) bir evleri vardı; fakat *Ķāzî* (*Rāhgêrd*'den iki fersah, bu ikincisi *Kum*'dan *Sultanabad*'a giden yol üstünde), *Tāc ĥātūn*, *Kafşgarān*, *Anādbêg*, *Yêkkêbağ*, *Zavāriyūn*, *Diziyān*, *Selefçêgān* köylerinde oturdular. «*Hakikî Ĥalaclar*» denilen guruptan ayrı, *Sāva Ĥalacları* da vardır, fakat lisanları bakımından, bunlar «*Türk*» türler. Bu sonuncu tâbirle *Ķamber Ali*, şüphesiz ki daha ziyâde sahih tipte bir *Türkmen* diyalekti kastediyordu (Bk. *EI. deki Şāhı-sêven* adlı makaleme 1906 aralık ayındaki aynı seyâhât esnâsında *Bağdād Şāhsêvenleri* ile meskûn *Sahlābād* (*Sāva*'ya yakın) köyünde bir gece geçirdim. «*Azerbaycan türkçesi*» konuştuk; fakat lisanlarında aşağıdaki özel şekillerin bulunduğunu farkettim; *g'ormiyipik* 'görme-

dik», *g'örüren ve görüriz (g'örürsen ve görürsüz yerine); babayıñ gördüm. «babanı gördüm», aparayiz (aparsaz yerine) «eğer alıp götürürseniz»*).

Hâmiş: Bu makale 70. doğum yılı'nın eşiğinde hocam Prof. *A.E. Krymski'*ye ithâf olunur.

9 Green Street, Cambridge
15 ocak 940